73

લોકવાર્તા : ઉદ્ભવ,પ્રકારો અને સાંસ્કૃતિક અસર

Dr. Ravikumar R. Vasava
Assistant Professor
B. V. D. Arts and Commerce College Ahmedabad, Gujarat

સારાંશ:

લોકવાર્તા એટલે કે કંઠસ્થ સાહિત્યની અવિરત ધારા, માનવ સભ્યતાના ઉષાકાળથી જનમાનસમાં વહેતી આવી છે.પ્રસ્તુત સંશોધનમાં લોકવાર્તાના બહુપરિમાણીય અસ્તિત્વને તેના ઉદ્ભવથી લઈને તેના સાંસ્કૃતિક પરિણામો સુધી આવરી લેવામાં આવ્યા છે. લોકવાર્તા માત્ર વાર્તારસનું માધ્યમ નથી, પરંતુ તે એક પેઢીનું બીજી પેઢીને વારસામાં મળેલું સામૂહિક મનોવિજ્ઞાન, નીતિમત્તા અને વિશ્વદૃષ્ટિનું સંવર્ધક છે.

સંશોધનના પ્રારંભે, લોકવાર્તાને તેના મૌખિક સ્વરૂપ અને અપરિહાર્ય ગતિશીલતાના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે.આ સ્વરૂપ કોઈ એક વ્યક્તિનું નહીં, પરંતુ યુગોની સામૂહિક સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ છે. ઉદ્ભવના સંદર્ભમાં, પ્રકૃતિની શક્તિઓ પ્રત્યેનો ભય,અજ્ઞાત પ્રત્યેનું આશ્ચર્ય અને જીવનના રહસ્યોને સમજવાની માનવીય ઝંખનાને તેના મૂળભૂત સ્ત્રોત તરીકે તપાસવામાં આવ્યા છે.માનવશાસ્ત્રીય, મિથોલોજીકલ અને પ્રાદેશિક સંક્રમણના સિદ્ધાંતો દ્વારા આ કથાઓ વિશ્વભરમાં કેવી રીતે પ્રસરી અને સ્થાનિક સ્વરૂપો ધારણ કર્યા, તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.લોકવાર્તાના વર્ગીકરણમાં, પરીકથાઓનું અદ્ભુત તત્ત્વ, વીરકથાઓનું શૌર્ય અને દંતકથાઓની ઐતિહાસિતા તથા બોધકથાઓનો પ્રત્યક્ષ નીતિબોધ આ વિવિધ પ્રકારો દ્વારા સમજનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સંશોધનનો મુખ્ય સૂર લોકવાર્તાની સાંસ્કૃતિક અસરો પર રહેલો છે.તે સમાજના નૈતિક માળખાને મજબૂત બનાવે છે, સામાજીકરણની પ્રક્રિયામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે, અને ભાષાના તળપદી સૌંદર્યને પોષે છે.ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણથી, તે પૌરાણિક કથાઓને લોકસુલભ બનાવીને ધાર્મિક આસ્થાનું અવિરત સિંચન કરે છે. વળી, સ્થાનિક હસ્તકલા અને કલાક્ષેત્રને પ્રેરણા આપીને તે પ્રાદેશિક અર્થવ્યવસ્થાને પણ પરોક્ષ રીતે ટેકો પૂરો પાડે છે.નિષ્કર્ષરૂપેકહી શકાય કે, લોકવાર્તા એ કેવળ ભૂતકાળની નિશાની નહીં,પણ સંસ્કૃતિની જીવંત સ્મૃતિ છે. આધુનિકતાના પ્રવાહમાં તેના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવવા છતાં, માનવ મન અને આત્માને જોડી રાખવાનું તેનું મૂળભૂત કાર્ય છે. લોકવાર્તાનું સંરક્ષણ અને તેના પ્રત્યેની જાગૃતિ સંસ્કૃતિની અખંડિતતા જાળવવા માટેનું અનિવાર્ય પગલું છે.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords):

લોકવાર્તા, કંઠસ્થ પરંપરા, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, સામાજીકરણ, સામૂહિક ચેતના

પ્રસ્તાવના:

લોકવાર્તા (Folklore) એ કંઠસ્થ સાહિત્યની એક એવી ધારા છે જે કોઈ એક લેખક દ્વારા નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજ દ્વારા સર્જાય છે અને વિકસે છે. વિદ્વાનોના મતે, લોકવાર્તા એ 'લોક' (Folk) ની એટલે કે

જનસમૂહની પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં કથા, ગીત, રૂઢિઓ અને માન્યતાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેનું મૂળ સ્વરૂપ મૌખિક અને અનિશ્ચિત હોય છે, જે સમય અને ભૂગોળ અનુસાર પરિવર્તનશીલ છે. લોકવાર્તા (Folklore) એ મુખ્યત્વે કંઠસ્થ પરંપરા (Oral Tradition) દ્વારા પેઢી દર પેઢી સંક્રમિત થતી, જનસમુદાયના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોને રજૂ કરતી કથાઓનું સ્વરૂપ છે.લોકવાર્તા એ કેવળ કથા નહીં, પરંતુ માનવ સંસ્કૃતિના ઊંડાણમાં વહેતી એક જીવંત ધારા છે.લોકવાર્તા એ કોઈ એક વ્યક્તિનું નહીં, પણ સમગ્ર લોકસમૂહનું સર્જન છે, જેનું કથાનક પરિવર્તનશીલ હોય છે અને તેમાં લોકજીવનની માન્યતાઓ, રીતિ-રિવાજો અને અનુભવોનું પ્રતિબિંબ હોય છે આમ, લોકવાર્તા એ સમાજના ભૂતકાળને વર્તમાન સાથે જોડતી એક સેતુરૂપ કલા છે.

૧. લોકવાર્તાની વ્યાખ્યા:

પ્રસિદ્ધ લોકસાહિત્યકાર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોક્વાર્તાને 'લોકહૃદયની વાણી' 'લોકજીવનની ધબકતી વાતો' તરીકે ઓળખાવે છે. આ વાણીમાં માનવતાનું અર્ક,સ્થાનિકતાનો શ્વાસ,સામૂહિક સર્જન અને ચેતનાની કલાકૃતિ છે. પેઢીદર પેઢી મૌખિક પરંપરા દ્વારા પ્રસરતી, સમાજના જીવન, માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓને પ્રતિબિંબિત કરતી કથાઓને લોકવાર્તા કહેવામાં આવે છે.

- "લોકવાર્તા એ લોકહૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલી, લોકમુખે જીવંત રહેનારી અને લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ આપતી કથા છે." "લોકમાં લોક માટે રચાયેલી, લોકના જીવનમાંથી ઉદ્ભવેલી અને લોક દ્વારા જ જીવંત રહેનારી કથા એટલે લોકવાર્તા."

  - ડૉ.ઝવેરચંદ મેઘાણી

- "લોકવાર્તાઓ માનવસમાજના મૂળભૂત સંસ્કારો અને જીવનમૂલ્યોને સરળ અને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે."

  - ડૉ.રઘુવીર ચૌધરી

- "લોકજીવનના સુખ–દુઃખ, શ્રદ્ધા, સંસ્કાર અને આદર્શોને સરળ કથારૂપે રજૂ કરતી મૌખિક રચનાઓ એટલે લોકવાર્તાઓ."

  - ડૉ.જયાનંદ જોશી

- "લોકવાર્તા એ લોકસમાજની કલ્પનાશક્તિ, ભાવના અને જીવનદર્શનનું સહજ કથારૂપ સ્વરૂપ છે.

  - ડૉ.દુર્ગા ભાગવત

- "લોકમાં જન્મેલી, લોક દ્વારા પોષાયેલી અને લોકમુખે જ પ્રચલિત કથાઓ લોકવાર્તા કહેવાય છે."

  - ડૉ.નગીનદાસ પારેખ

- "લોકવાર્તા એ લોકસમાજની માન્યતાઓ, આસ્થાઓ અને જીવનદૃષ્ટિનું સરળ કથાત્મક પ્રદર્શન છે."

  - ડૉ. હસમુખ બારોટ

- "લેખકવિહીન, લોકમાં લોક માટે પ્રચલિત અને મૌખિક પરંપરાથી પ્રસરતી કથા એટલે લોકવાર્તા."

  - આર્ચર ટેલર (Arche Taylor)

- "લોકવાર્તા એ લોકસંસ્કૃતિનું એવું કથાત્મક સ્વરૂપ છે, જે મૌખિક પરંપરાથી જીવંત રહે છે અને સમાજના મૂલ્યોને વ્યક્ત કરે છે."

  - વિલિયમ બાસ્કમ(William Bascom)

૨. લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ:

લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ તેની આંતરિક ગતિશીલતા અને મૌખિકતાને કારણે લેખિત સાહિત્ય કરતાં વિશિષ્ટ અને મુક્ત છે.લોકવાર્તાઓ કાગળ પર નહીં, પણ વાર્તાકારના કંઠ અને સ્મૃતિમાં આકાર લે છે. આથી, એક જ કથાના અનેક પાઠાંતરો (Variants) અને પ્રાદેશિક રૂપાંતરો મળી આવે છે.આ ગતિશીલતા જ લોકવાર્તાના સ્વરૂપની મહત્વ તાકાત છે, જે તેને સમય અને સમાજ અનુસાર ઢળવાની છૂટ આપે છે.લોકવાર્તાના સ્વરૂપમાં અદ્ભુત અને અલૌકિક તત્વોનો સહજતાથી સમાવેશ થાય છે. તેમાં દેવ, દાનવ,પરી, ઉડતા ઘોડા અને જાદુઈ વસ્તુઓનું આગમન એટલું સહજ હોય છે કે તે વાચિક પરંપરામાં વિશ્વાસનું પ્રતીક બની રહે છે.આ તત્વો વાર્તાને રોમાંચકતાની ટોચ પર પહોંચાડે છે.લોકવાર્તાની કથન શૈલીમાં પુનરાવર્તન અને લયબદ્ધતા જોવા મળે છે.સમાન પંક્તિઓ, વિશેષણો કે ક્રિયાઓનું નિયમિત પુનરાવર્તન માત્ર યાદ રાખવામાં મદદરૂપ થતું નથી,પણ તે શ્રોતાઓમાં એક પ્રકારનો સંગીતમય લય જન્માવે છે.આ શૈલી કથાને વધુ અસરકારક અને સ્મરણીય બનાવે છે.તેમજ લોકવાર્તાના પાત્રોની રચના સીધી અને સ્પષ્ટ હોય છે;લેખિત નવલકથા જેવું જટિલ મનોવિશ્લેષણ ભાગ્યે જ હોય છે.તેનું સ્વરૂપ હંમેશા કોઈક નૈતિક બોધ કે જીવનપાઠ તરફ દોરી જાય છે. આ બોધ જ લોકવાર્તાને માત્ર મનોરંજન નહીં, પણ સંસ્કાર સંક્રમણનું શક્તિશાળી માધ્યમ બનાવે છે. આમ, લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ તેના ઊંડા સાંસ્કૃતિક મૂળ, અદ્ભુતતા અને મૌખિક સૌંદર્ય દ્વારા જનમાનસમાં ચિરંજીવ રહે છે.

3. લોકવાર્તા: સ્વરૂપનાં લક્ષણો:

સ્થાનિકતાનો પ્રભાવ-લોકવાર્તા જે તે પ્રદેશની ભૂગોળ,રીતરિવાજો,વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે.વાર્તાઓમાં વપરાતા પાત્રોના નામ અને સ્થળો સ્થાનિક હોય છે. અદ્ભુત તત્વોનો પ્રવેશ-લોકવાર્તામાં વાસ્તવિકતાની સાથે-સાથે અદ્ભુત, અલૌકિક તત્વો સહજતાથી ભળી ગયેલા હોય છે. દેવ, દાનવ, પરી, જાદુઈ વસ્તુઓ અને પશુઓનું માનવીકરણ આ સ્વરૂપનું આવશ્યક અંગ છે.

શૈલીમાં પુનરાવર્તન- લોકવાર્તાની શૈલીમાં પુનરાવર્તન જોવા મળે છે. આ પુનરાવર્તન કથાકારને યાદ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે અને શ્રોતાઓને લય પ્રદાન કરે છે. પાત્રોનું સીધું નિરૂપણ-પાત્રો સામાન્ય રીતે 'સાવ સારા' કે 'સાવ ખરાબ' હોય છે. તેમાં જટિલ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણનો અભાવ હોય છે, કારણ કે તેનો હેતુ સીધો સંદેશ પહોંચાડવાનો છે. બોધ અને ઉપદેશ લોકવાર્તાનું અંતિમ સ્વરૂપ હંમેશા કોઈક બોધ કે નીતિમત્તાનું શિક્ષણ આપે છે, જે તેના સ્વરૂપનું કેન્દ્રીય તત્વ છે.

આમ, લોકવાર્તા તેના મૌખિક મૂળ, ગતિશીલ સ્વરૂપ અને સાંસ્કૃતિક પ્રતિબિંબને કારણે અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોથી અલગ તરી આવે છે.

૪. લોકવાર્તાના પ્રકારો:

લોકવાર્તાઓનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે અને તેના વિષયવસ્તુ તેમજ સ્વરૂપના આધારે વિદ્વાનોએ તેને વિવિધ શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે.

(ક) પૌરાણિક કથાઓ (Myths):

પૌરાણિક કથા' એટલે એવી કથા, જે દેવતા, અર્ધદેવતા, દૈવી શક્તિઓ અથવા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે સંકળાયેલી હોય. અંગ્રેજીમાં તેને Myth કહેવામાં આવે છે. આ કથાઓમાં બ્રહ્માંડની રચના, સૂર્ય-ચંદ્ર, ધરતી-આકાશ, જન્મ-મરણ, પુણ્ય-પાપ જેવા પ્રશ્નોને પ્રતીકાત્મક રીતે સમજાવવામાં આવે છે. પૌરાણિક

કથાઓ લોકવાર્તા, લોકગીત, વ્રતકથા અને લોકનાટ્યમાં રૂપાંતરિત થઈને લોકજીવનમાં પ્રવેશ કરે છે.આથી પૌરાણિક કથાઓ માત્ર ગ્રંથોમાં સીમિત ન રહીને જીવંત પરંપરા બની રહે છે.

પૌરાણિક કથાઓ લોકવાર્તાના મૂળમાં રહેલું સૌથી ગહન સ્વરૂપ છે. આ કથાઓ પ્રકૃતિના ગહન રહસ્યો,પૌરાણિક કથાઓ સૃષ્ટિના ઉદ્ભવ, જગતની રચના, દેવ-દેવીઓ અને માનવજાતની ઉત્પત્તિ જેવી મૂળભૂત અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સાથે સંકળાયેલી હોય છે. આ વાર્તાઓ લોકસમૂહ દ્વારા સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે સ્વીકારાયેલી હોય છે.

(ખ) દંતકથાઓ (Legends):

દંતકથાઓ સામાન્ય રીતે કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ, સ્થળ કે ઘટના સાથે જોડાયેલી હોય છે,પરંતુ સમય જતાં તેમાં અદ્ભુત કે અલૌકિક તત્ત્વો ઉમેરાઈ છે. તે પૌરાણિક કથાઓ જેટલી પવિત્ર ગણાતી નથી, પણ સ્થાનિક લોકો તેને સત્ય માનતા હોય છે. દંતકથાઓ એ એવી વાર્તાઓ છે જે કોઈ ચોક્કસ ઐતિહાસિક કે સ્થાનિક વ્યક્તિ, સ્થળ અથવા ઘટના સાથે સંકળાયેલી હોય છે. તે પૌરાણિક કથા અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેની એક કડીરૂપ હોય છે. 'દંતકથા' એટલે એવી કથા, જે જનમાનસમાં વ્યાપક રીતે માન્ય બની ગઈ હોય અને પેઢીદર પેઢી મૌખિક પરંપરા દ્વારા પ્રસરતી હોય.અંગ્રેજીમાં તેને Legend કહેવામાં આવે છે. દંતકથાઓમાં સામાન્ય રીતે કોઈ ચોક્કસ સ્થળ, રાજા, વીર, સંત અથવા ઐતિહાસિક ઘટના સાથે જોડાયેલું વર્ણન હોય છે.

દંતકથાઓ સમાજમાં ગૌરવ, ઓળખ અને ઐતિહાસિક ચેતના જગાવે છે.તે લોકવિશ્વાસ, પરંપરા અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.ઘણા તીર્થસ્થાનો અને ઐતિહાસિક સ્થળો દંતકથાઓના કારણે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

(ગ) પરીકથાઓ:

પરીકથાઓ લોકવાર્તાનો સૌથી લોકપ્રિય પ્રકાર છે. આ વાર્તાઓ જાદુ, અદ્ભુત ઘટનાઓ,પૌરાણિક જીવો અને કાલ્પનિક રાજ્યોથી ભરપૂર હોય છે. આ કથાઓમાં નાયક કે નાયિકાને અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડે છે અને અંતે તેનો વિજય થાય છે.પરીકથાઓ મનોરંજન સાથે સાથે જીવનના સંઘર્ષ અને ન્યાયની ભાવનાનું શિક્ષણ આપે છે.

(ઘ) પ્રાણી કથાઓ અને બોધકથાઓ:

આ પ્રકારની કથાઓમાં પશુ-પક્ષીઓ માનવની જેમ બોલે છે અને વર્તે છે. પ્રાણી કથાઓનો મુખ્ય હેતુ મનોરંજન દ્વારા નીતિ અને વ્યવહારજ્ઞાન આપવાનો હોય છે. આ વાર્તાઓ સીધો અને સ્પષ્ટ બોધ આપે છે. ભારતમાં પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ આ પ્રકારના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે,

(ચ) હાસ્યકથાઓ:

આ કથાઓ ટૂંકી, હળવી અને વિનોદી હોય છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મનોરંજન આપવાનો હોય છે.આ પ્રકારે, લોકવાર્તાના વિવિધ પ્રકારો માનવ જીવનના વિવિધ પાસાઓ ધર્મ, શૌર્ય, કલ્પના, નીતિ અને હાસ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરીને એક જીવંત સાંસ્કૃતિક વારસો તૈયાર કરે છે.

૫. લોકવાર્તાની સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક અસરો:

લોકવાર્તા (Folklore) એ માત્ર એક સાહિત્યિક સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે કોઈપણ સમાજના જીવન, મૂલ્યો અને ઓળખને ઘડતું એક શક્તિશાળી સાધન છે. પેઢી દર પેઢી સંક્રમિત થતી આ કથાઓ સમાજના વિવિધ પાસાંઓ પર ઊંડી અને બહુપરિમાણીય અસરો છોડે છે.

૧. સાંસ્કૃતિક અસર (Cultural Impact):

લોકવાર્તા કોઈપણ સંસ્કૃતિના આત્માનું પ્રતિબિંબ છે.તે સંસ્કૃતિની પરંપરાઓ અને વિશિષ્ટતાઓને જીવંત રાખવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. લોકવાર્તાઓ કોઈપણ સમાજની સંસ્કૃતિનું જીવંત દસ્તાવેજ છે. તેમાં ભાષા, પહેરવેશ, ખોરાક, રિવાજો, ઉત્સવો, કળાઓ અને જીવનશૈલીનું સ્વાભાવિક ચિત્રણ મળે છે. લોકવાર્તાઓ દ્વારા સમાજ પોતાની સાંસ્કૃતિક ઓળખ જાળવી રાખે છે. પ્રદેશ પ્રમાણે લોકવાર્તાઓમાં ભાષાશૈલી, પાત્રો અને કથાવસ્તુમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે,જે સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યતાને ઉજાગર કરે છે.લોકવાર્તાઓ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને પેઢીદર પેઢી સ્થાનાંતરિત કરે છે. સત્ય, સાહસ, ન્યાય, કરુણા, પરોપકાર અને સદાચાર જેવા મૂલ્યો વાર્તાઓના નાયક-નાયિકાઓના આચરણ દ્વારા રજૂ થાય છે.પરિણામે બાળકો અને યુવાનોમાં સાંસ્કૃતિક સંસ્કારનું ઘડતર થાય છે. લોકનૃત્ય, લોકગીત, લોકનાટ્ય અને લોકવાર્તા પર આધારિત કળાઓ સમાજની સર્જનાત્મક શક્તિને મજબૂત બનાવે છે.

૧.૧ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું સંક્રમણ:

લોકવાર્તાઓ ન્યાય, સત્ય, દયા, વીરતા અને પ્રમાણિકતા જેવા સાર્વત્રિક અને સ્થાનિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં પહોંચાડવાનું મુખ્ય માધ્યમ છે.વાર્તાઓમાં નાયકોના સદ્ગુણો અને ખલનાયકોના દુષ્કર્મોનું નિરૂપણ કરીને સમાજને કયા આદર્શોનું પાલન કરવું તે શીખવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રામાયણ કે મહાભારત જેવી કથાઓ આદર્શ સંબંધો અને ધર્મનિષ્ઠાના મૂલ્યોનું સિંચન કરે છે.

૧.૨ સાંસ્કૃતિક ઓળખનું નિર્માણ:

દરેક પ્રદેશની લોકવાર્તા તે પ્રદેશની વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક ઓળખ (Cultural Identity)નું નિર્માણ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રની શૌર્યકથાઓ, ગુજરાતના સંતોની વાતો કે રાજસ્થાનની રાજપૂતાની કથાઓ તે તે પ્રદેશની જીવનશૈલી, બોલી અને રીતરિવાજોને રજુ કરે છે.આ વાર્તાઓ લોકસમૂહને પૂર્વજોની પરંપરા સાથે જોડી રાખે છે.

૧.3. કલા અને સાહિત્ય પર પ્રભાવ:

લોકવાર્તાએ લેખિત સાહિત્ય, નાટ્યકલા, સંગીત અને ચિત્રકલાને નિરંતર પ્રેરણા આપી છે. લોકકથામાંથી અનેક રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો અને લોકગીતો ભાષા અને સાહિત્યમાં સ્થાયી થયા છે. ચિત્રકલામાં પણ લોકકથાઓના દ્રશ્યો અને પાત્રોનું નિરૂપણ પરંપરાગત કલાશૈલીને જીવંત રાખે છે.

૨. સામાજિક અસર (Social Impact):

લોકવાર્તા માત્ર વાર્તા નથી, પણ સમાજની રચના અને નિયમન માટેનું એક સામાજિક બંધારણ (Social Structure) પૂરું પાડે છે.

૨.૧ સામાજીકરણ:

બાળકોના સામાજીકરમાં લોકવાર્તા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. બાળક વાર્તાઓ દ્વારા સામાજિક નિયમો, કુટુંબની અપેક્ષાઓ અને સારા-ખરાબનો ભેદ સમજે છે.પ્રાણીકથાઓ અને બોધકથાઓ બાળકોને નમ્રતા, સહિષ્ણુતા અને સામાજિક વ્યવહારના પાઠ શીખવે છે.લોકવાર્તાઓ સમાજના સામાજિક બંધારણને સમજવામાં મહત્વપૂર્ણ સાધનરૂપ છે. તેમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા, સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો, જાતિ-વર્ગ વ્યવસ્થા, સામાજિક ન્યાય અને અન્યાય જેવા વિષયો પ્રગટ થાય છે. અનેક લોકવાર્તાઓમાં દબાયેલા, પીડિત અથવા ગરીબ પાત્રો અંતે વિજય મેળવે છે, જે સમાજમાં સમાનતા અને ન્યાયની ભાવનાને મજબૂત કરે છે.લોકવાર્તાઓ સામાજિક નિયંત્રણનું કાર્ય પણ કરે છે. ખોટું કરનારને દંડ અને સારા કાર્ય કરનારને પુરસ્કાર મળતો દર્શાવીને સમાજમાં નૈતિક શિસ્ત જાળવવામાં મદદ કરે છે.વૃદ્ધો દ્વારા બાળકોને સંભળાવવામાં આવતી વાર્તાઓ સામાજિક શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. તે સમાજમાં સહઅસ્તિત્વ, સહકાર અને પરસ્પર વિશ્વાસની ભાવના વિકસાવે છે.ઉપરાંત, લોકવાર્તાઓ સામાજિક પરિવર્તનનો પણ સંકેત આપે છે. સમય સાથે વાર્તાઓમાં ફેરફાર થતો રહે છે, જે બદલાતા સામાજિક મૂલ્યો અને માન્યતાઓને દર્શાવે છે. આ રીતે લોકવાર્તા સમાજની ગતિશીલતા દર્શાવતું દર્પણ બની રહે છે.

૨.૨ સામૂહિક મનોવિજ્ઞાન અને ચિંતાઓનું નિરૂપણ:

લોકવાર્તાઓ સમાજમાં પ્રવર્તતા સામૂહિક ભય, ચિંતાઓ, આશાઓ અને સંઘર્ષો ને વાચા આપે છે.ભૂતપ્રેતની વાર્તાઓ અજ્ઞાતનો ભય દર્શાવે છે,જ્યારે પરીકથાઓ ગરીબીમાંથી સમૃદ્ધિ તરફ જવાની સામાજિક મહત્વાકાંક્ષા પ્રગટ કરે છે. આ વાર્તાઓ સામાજિક તણાવને હળવો કરવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

૨.૩ સામાજિક ટીકા અને પરિવર્તન:

કેટલીક લોકવાર્તાઓ, ખાસ કરીને હાસ્યકથાઓ અને કટાક્ષકથાઓ, રાજા, જમીનદાર કે શક્તિશાળી વર્ગના દંભ અને અન્યાય પર હળવાશથી ટીકા કરીને સામાજિક વિરોધ પ્રગટ કરે છે. આ વાર્તાઓ સમાજમાં પરિવર્તન માટેનું બીજ રોપવામાં પરોક્ષ રીતે મદદરૂપ થાય છે.

૩. ધાર્મિક અસર (Religious Impact):

લોકવાર્તાઓ અને ધર્મ વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, કારણ કે ઘણી લોકકથાઓ મૂળભૂત રીતે ધાર્મિક કથાઓમાંથી જ વિકસિત થઈ છે. લોકવાર્તાઓમાં ધાર્મિક માન્યતાઓ, દેવ-દેવીઓ, ચમત્કારો, પુણ્ય-પાપની કલ્પનાઓ અને આધ્યાત્મિક વિચારધારાઓનું વિશેષ સ્થાન છે.ગ્રામ્ય સમાજમાં લોકવાર્તાઓ ધાર્મિક શિક્ષણનું સરળ અને લોકપ્રિય માધ્યમ બની રહે છે. દેવતાઓની મહિમા, ભક્તિનું મહત્વ અને અધર્મ પર ધર્મની જીત જેવી કલ્પનાઓ વાર્તાઓ દ્વારા લોકોમાં ઊંડે વેરાય છે.લોકવાર્તાઓ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.વિવિધ ધર્મોના તત્વો ઘણીવાર એક જ વાર્તામાં જોવા મળે છે,જે લોકધર્મની વ્યાપકતા દર્શાવે છે. વ્રતકથા, દેવકથા અને સંતકથાઓ લોકોના દૈનિક જીવન સાથે ધર્મને જોડે છે.આ વાર્તાઓ ધાર્મિક વિધિઓ અને ઉત્સવોને અર્થસભર બનાવે છે.આ ઉપરાંત, લોકવાર્તાઓમાં

આધ્યાત્મિક સંદેશો સરળ ભાષામાં રજૂ થતા હોવાથી સામાન્ય જનતા સુધી ધર્મનો પ્રભાવ સરળતાથી પહોંચે છે.ભય, આશા અને શ્રદ્ધાની ભાવનાઓ લોકોના ધાર્મિક જીવનને મજબૂત બનાવે છે.

૩.૧ ધર્મ અને શ્રદ્ધા:

લોકવાર્તાઓ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાને જાળવી રાખે છે અને તેનું પ્રસારણ કરે છે. સંતો-ભક્તોના જીવનની કથાઓ, ચમત્કારોની વાર્તાઓ અને તીર્થસ્થળોની દંતકથાઓ લોકોની ધાર્મિક આસ્થાને મજબૂત બનાવે છે. તે ધાર્મિક વિધિઓ અને પૂજાના મહત્ત્વને સમજાવે છે.

૩.૨ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન:

ધર્મ આધારિત લોકવાર્તાઓ મનુષ્યને જીવનનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગ પૂરો પાડે છે. પુનર્જન્મ, કર્મનો સિદ્ધાંત, પાપ-પુણ્યની વિભાવનાઓ લોકવાર્તા દ્વારા સરળ ભાષામાં સમજાવવામાં આવે છે,જેનાથી વ્યક્તિ ધાર્મિક આચરણ તરફ પ્રેરાય છે.

૪. આર્થિક અસર (Economic Impact):

જોકે લોકવાર્તાની અસર સીધી આર્થિક નથી, પણ પરોક્ષ રીતે તે સ્થાનિક અર્થતંત્ર અને વ્યવસાયોને પ્રભાવિત કરે છે. પ્રથમ નજરે લોકવાર્તાઓનો આર્થિક જીવન સાથે સીધો સંબંધ ન હોય એવું લાગશે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેની અસર નોંધપાત્ર છે.લોકવાર્તાઓમાં ખેતી, પશુપાલન, વેપાર, શ્રમ અને ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થાનું ચિત્રણ મળે છે.તે સમયના આર્થિક સંબંધો અને જીવનપદ્ધતિને સમજવામાં મદદ કરે છે.લોકવાર્તાઓ આધારિત લોકકળાઓવ જેમ કે લોકનાટ્ય, કથાકલી, ભવાઈ, તમાશા વગેરે કલાકારો માટે રોજગારનું સાધન બની છે.પરંપરાગત વાર્તાકારો, ગાયક અને કલાકારો લોકવાર્તાઓના આધારે જીવનનિર્વાહ કરે છે. આજના સમયમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગમાં પણ લોકવાર્તાઓનું મહત્વ વધ્યું છે. લોકકથાઓ સાથે જોડાયેલા સ્થળો અને ઉત્સવો પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે,જેના કારણે સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થા મજબૂત બને છે.આધુનિક યુગમાં લોકવાર્તાઓ સાહિત્ય, સિનેમા, ટેલિવિઝન અને ડિજિટલ મીડિયામાં રૂપાંતરિત થઈને નવા આર્થિક અવસર ઊભા કરે છે.પુસ્તકો, ફિલ્મો અને શ્રેણીઓ લોકવાર્તાઓ પરથી બનવાથી સર્જનાત્મક ઉદ્યોગને વેગ મળે છે.

૪.૧ કલા અને હસ્તકલાનો વિકાસ:

લોકવાર્તામાં વર્ણવાયેલા પાત્રો,પ્રસંગો અને દ્રશ્યોને સ્થાનિક કારીગરો દ્વારા કલા અને હસ્તકલાના ઉત્પાદનો માં ઉતારવામાં આવે છે.આમાં પરંપરાગત ચિત્રો, માટીના રમકડાં, વસ્ત્રો પરની ભરતકામ અને શિલ્પોનો સમાવેશ થાય છે. આનાથી કારીગરોને રોજગારી મળે છે અને સ્થાનિક અર્થતંત્રને વેગ મળે છે.

૪.૨ પ્રવાસન અને સાંસ્કૃતિક ઉદ્યોગ:

લોકવાર્તાઓ અને દંતકથાઓ અમુક સ્થળોને ધાર્મિક કે ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પ્રદાન કરે છે (દા.ત., રામાયણ સાથે જોડાયેલા સ્થળો). આના પરિણામે સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન (Cultural Tourism) નો વિકાસ થાય છે, જે સ્થાનિક વ્યાપાર, હોટેલો અને પરિવહન માટે આવકનું સર્જન કરે છે.

૪.૩ વ્યવસાયિક જ્ઞાનનું સંક્રમણ:

કેટલીક લોકવાર્તાઓ પરંપરાગત વ્યવસાયિક જ્ઞાન (જેમ કે ખેતીની પદ્ધતિઓ, હવામાનનું અનુમાન, ઔષધિઓનો ઉપયોગ) ને સરળ કથા સ્વરૂપે સમાવી લે છે, જે ગ્રામીણ અર્થતંત્ર માટે મહત્ત્વપૂર્ણ સાબિત થાય છે.

૬. ઉપસંહાર:

લોકવાર્તા એ એક સર્વગ્રાહી સાંસ્કૃતિક શક્તિ છે. તે માત્ર ઇતિહાસ કે સંસ્કૃતિના જ્ઞાનનો સ્રોત નથી, પરંતુ તે સમાજને જોડી રાખતી, નૈતિક માર્ગદર્શન આપતી અને સ્થાનિક કલા-વ્યવસાયોને પ્રેરણા આપતી એક જીવંત પરંપરા છે.

લોકવાર્તાનો પ્રવાહ માનવ સંસ્કૃતિ જેટલો જ પુરાણો અને અનંત છે. આ સંશોધન દ્વારા આપણે જોયું કે લોકવાર્તા માત્ર કંઠસ્થ પરંપરાનું અવશેષ નથી, પરંતુ તે જનસમુદાયના આત્માનું શાશ્વત સંગીત છે. તેના ઉદ્ભવના મૂળ માનવીય અસ્તિત્વના મૂળભૂત પ્રશ્નો, ભય અને આશાઓમાં રહેલા છે.આધુનિક સમયમાં, ટેક્નોલોજીના પ્રભાવ હેઠળ તેનું સ્વરૂપ ભલે બદલાય, પરંતુ તેનું મૂળભૂત કાર્ય સંસ્કૃતિ અને નૈતિકતાનું સંવર્ધન સદાકાળ અકબંધ રહેશે. લોકવાર્તા એ ભૂતકાળની ધરોહર, વર્તમાનની ઓળખ અને ભવિષ્ય માટેની માર્ગદર્શિકા છે. તેનું સંરક્ષણ એ માત્ર સાહિત્યિક કાર્ય નહીં, પણ સંસ્કૃતિની સ્થિરતા અને ભવિષ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે

સંદર્ભ સૂચિ:

1. મેઘાણી, ઝ., (1940), સોરઠી બહારવટિયા (ભાગ ૧-3), અમદાવાદ, ગુજરાત: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
2. મેઘાણી, ઝ., (1923), સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૫), અમદાવાદ, ગુજરાત: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
3. વ્યાસ, ર., (1985), ગુજરાતની લોકકથાઓ (ત્રીજી આવૃત્તિ), અમદાવાદ, ગુજરાત: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
4. શુક્લ, જ., (1975), મણિભદ્રની વાતો, અમદાવાદ, ગુજરાત: સાહિત્ય અકાદમી
5. દવે, જ., (1980), લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ. મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર: એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
6. જોશી, ઉ., (1970), ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં લોકકથાનું સ્વરૂપ, વડોદરા, ગુજરાત: મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી
7. પરીખ, હ., (1995), લોકકથામાં માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વો, અમદાવાદ, ગુજરાત: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
8. ઝાલા, જી., (2001), લોકવાર્તા: ઉદ્ભવ અને વિકાસ, રાજકોટ, ગુજરાત: લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ
9. પંડ્યા, ડી., (2018), લોકવાર્તા દ્વારા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું સંક્રમણ: એક અભ્યાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી જર્નલ, ૪(૧), ૪૫-૬૦
10. Thompson, S., (1977), The Folktale, University of California Press
11. Aarne, A., & Thompson, S., (1961). The types of the folktale: A classification and bibliography Helsinki, Finland: Academia Scientiarum Fennica
12. Bascom, W. R., (1965). The forms of folklore: Prose narratives. Journal of American Folklore, 78(307), 3-20